

LATOPISY
AKADEMII SUPRASKIEJ
VOL. 4

KALENDARZ W ŻYCIU CERKWI I WSPÓLNOTY

Pod redakcją
Marzanny Kuczyńskiej i Urszuli Pawluczuk

Białystok 2013

SPIS TREŚCI

Antoni Mironowicz	
<i>Znaczenie chrztu Rusi w ewangelizacji Europy Środkowo-Wschodniej</i>	7
Jarosław Charkiewicz	
<i>Święci w „Martyrologionie Syryjskim”</i>	27
Татьяна Суботин-Голубович	
<i>Национальные святые в календаре Сербской Церкви (по средневековым источникам)</i>	37
Dominika Gapska	
<i>Dni pamięci świętych władczyń w kalendarzu serbskiej Cerkwi prawosławnej</i>	49
abp Jakub (Kostiuczuk)	
<i>Kalendarze używane w życiu liturgicznym Kościoła prawosławnego</i>	59
Ks. diakon Aleksy Kucy	
<i>Misterium czasu w myśli patrystycznej Kościoła prawosławnego a kalendarz liturgiczny</i>	69
Ks. archimandryta Andrzej (Borkowski)	
<i>Reforma kalendarza liturgicznego i jej recepcja w Kościele prawosławnym w Polsce</i>	77
Teresa Chynczewska-Hennel	
<i>Z polemik XVII-wiecznych. Głos w sprawie kalendarza Kasjana Sakowicza</i>	91
Urszula Pawluczuk	
<i>Próby wprowadzenia kalendarza gregoriańskiego w Kościele prawosławnym w II Rzeczypospolitej</i>	103
Марина Чистякова	
<i>Прологи Великого княжества Литовского и Польского Королевства в издании „Предварительный сводный каталог церковнославянских проложных текстов”, том I: сентябрь</i>	113

Elżbieta Kierejczuk	
<i>Zachowane manuskrypty ze zbiorów szesnastowiecznej biblioteki monasteru supraskiego</i>	123
Marzanna Kuczyńska	
<i>Kalendarzowa struktura homiliarzy ewangelicznych</i>	135
Zoja Jaroszewicz-Pieresławcew	
<i>Tablice paschalne – pomoc w określaniu chronologii i konfesji rękopisów i druków cyrylickich</i>	147
Aleksander Naumow	
<i>Łączenie dat stałych z cyklami ruchomymi w praktyce prawosławia</i>	155
Zdravko Stamatovski	
<i>Kalendarz w macedońskiej tradycji cerkiewnej i ludowej</i>	163
Александр Гаврилин	
<i>Попытки реформ в Латвийской Православной Церкви во второй половине 30-х годов XX века</i>	175
Ирина Герасимова	
<i>«Виленские напевы» в рукописях Киевской митрополии и Московского патриархата последней трети XVII – начала XVIII вв: проблемы трансмиссии и адаптации</i>	187

ZNACZENIE CHRZTU RUSI W EWANGELIZACJI EUROPY ŚRODKOWO-WSCHODNIEJ

Słowa kluczowe: chrzest, Ruś Kijowska, Cerkiew prawosławna

Średniowieczne legendy wspominają o misjach, jakie na obszarach Scytii, a więc na terenach rozciągających się na północ od Morza Czarnego, podejmowali święci apostołowie Andrzej i Filip. Pobyt tam św. Andrzeja odnotował już w IV wieku Euzebiusz z Cezarei. Działalność apostoła zostało szeroko rozpropagowana w średniowiecznych kronikach przez mnichów ruskich. Między innymi *Powieść lat minionych* Nestora odnosi początki chrześcijaństwa na ziemiach ruskich do czasów apostołskich. Nestor wspomina o nauczaniu św. Andrzeja na północ od Morza Czarnego i o jego podróżach do Kijowa i Nowogrodu¹. Ponieważ wyprawa apostoła Andrzeja na Ruś jest historycznie niewiarygodna, to fakt wprowadzenia ewangelisty do literatury staroruskiej miał podkreślić dawność Kościoła ruskiego, sięgającego czasów apostołskich i jego równość z innymi kościołami lokalnymi. Podobnie jego pobyt w miejscu założenia miasta Kijowa miał potwierdzić predestynację tego ośrodka do roli centrum duchowego i organizacyjnego ruskiej prowincji cerkiewnej. Choć nie możemy owych podań jednoznacznie potwierdzić, to nie można wykluczyć przenikania chrześcijaństwa na obszary nadczarnomorskie.

Pierwsze, w pełni uchwytne w źródłach, zetknięcie się Słowian z chrześcijaństwem nastąpiło nie później niż na początku VII w². We wczesnym średniowieczu Słowianie zajmowali rozległe tereny w Europie Wschodniej i Środkowej. Równocześnie, przez cały okres wczesnego średniowiecza ten region Europy znajdował się na peryferiach dwóch cesarstw: zachodniego i bizantyjskiego. Jego mieszkańcy, Słowianie i nie-Słowianie, sąsiadujący bliżej lub dalej z owymi centrami cywilizacyjnymi w ciągu IX i X wieku wytworzyli nowe struktury państwowe. Wobec tych państw i narodów rozpoczęły się działania misyjne ze strony Kościoła bizantyjskiego. Misje odbywały się w okresie doniosłych przemian w ich strukturze społeczno-politycznej, a chrystianizacja wykazuje

¹ *Kroniki staroruskie*, wybr., wst. i przyp. opatrzył F. Sielicki, Warszawa 1987, s. 20-21. Proponuję tylko najnowsze opracowania: Л. Миллер, *Древнерусское сказание о хождении апостола Андрея в Киев и Новгород*, [в:] *Летописи и хроники*, Москва 1974, с. 48-63; G. Podskalsky, *Chrześcijaństwo i literatura teologiczna na Rusi Kijowskiej (988-1237)*, Kraków 2000, s. 26-29.

² A. Vlasto, *The Entry of the Slavs into Christendom*, Cambridge 1970; J. Leśny, *Konstantyn i Metody, apostołowie Słowian, dzieło i jego losy*, Poznań 1987, s. 16-17.

ściśly związek z powstawaniem nowych słowiańskich organizacji państwowych³. Proces rozwoju chrześcijaństwa w Europie Środkowo-Wschodniej zakończył się pod koniec X stulecia, kształtując na wiele wieków granice cywilizacyjne wschodniego i zachodniego chrześcijaństwa.

Szczególne miejsce na mapie chrześcijańskiej Europy zajęła wielonarodowościowa Ruś Kijowska. Państwo, utrzymujące bliskie stosunki z Bizancjum, posiadało bezpośrednie kontakty polityczno-kulturowe z innymi krajami chrześcijańskimi: Polską, Czechami i Węgrami. Sąsiedztwo Rusi Kijowskiej, wzmocnione licznymi związkami małżeńskimi z przedstawicielami dynastii Rurykowiczów, wywierało wpływ na oblicze chrześcijaństwa w Polsce. Już od X stulecia przez ziemie ruskie docierały do Polski bezpośrednie wpływy bizantyjskie i bułgarskie. Położenie Rusi predestynowało ją do rangi nowego cywilizacyjnego centrum na styku świata islamskiego i pogańskiego. Według Władysława Abrahama:

Kijów ówczesny musiał na Polskę silnie oddziaływać, gdyż na Zachodzie w pobliżu tak świetnego ogniska cywilizacji nigdzie nie było, a oddziaływanie to wzmocniały nadto ciągle stosunki polityczne i handlowe z Rusią, i częste małżeństwa między członkami domów panujących obu tych krajów zawarte. Wpływy rusko-bizantyjskie uwydatniały się wtedy i w stylu, i w architekturze, a nawet w tłoku menniczym, mogły więc oddziaływać również i na Kościół polski⁴.

Żywot Konstantyna-Cyryla wskazuje, że początki chrześcijaństwa na ziemiach ruskich sięgają czasów misji metodiańskiej⁵. Pełna infiltracja chrześcijaństwa na Ruś Kijowską nastąpiła po zawarciu traktatów politycznych tego państwa z Bizancjum (911 r. i 944 r.). Księżna Olga przyjęła chrzest w 955 roku nie w Konstantynopolu, ale w Kijowie i jako chrześcijanka przybyła do stolicy Cesarstwa Bizantyjskiego⁶. Z dzieła *De Ceremoniis* Konstantyna VII Porfirogenety (944-959) dowiadujemy się, że Olga była

³ Szeroko na temat chrystianizacji Europy Środkowo-Wschodniej w okresie Imperium Bizantyjskiego w: A. Ammann, *Die ostslawische Kirche im jurisdiktionellen Verband der byzantinischen Grosskirche (988-1459)*, Würzburg 1955; N. Zernov, *The Russian and their Church*, London 1978; M. Spinka, *A History of Christianity in the Balkans*, Chicago 1933; H. Trevor-Roper, *The Rise of Christian Europe*, London 1967; S. Runciman, *Wielki Kościół w niewoli*, Warszawa 1973; J. M. Hussey, *The Orthodox Church in the Byzantine Empire*, Oxford 1990; A. Mironowicz, *Chryścianizacja Europy Środkowo-Wschodniej*, [w:] *Kościół prawosławny w dziejach Rzeczypospolitej i krajów sąsiednich*, Białystok 2000, s. 51-67.

⁴ W. Abraham, *Organizacja Kościoła w Polsce do połowy wieku XII*, wyd. 3, Poznań 1962, s. 159.

⁵ *Apostołowie Słowian. Żywoty Konstantyna i Metodego*. Przekład z języka staro-cerkiewno-słowiańskiego, wstęp i objaśnienia T. Lehr-Splawiński, Warszawa 1988, s. 66-71; J. Swastek, *Chrzest Rusi*, [w:] *Teologia i kultura duchowa starej Rusi*, red. J. S. Gajek, W. Hryniewicz, Lublin 1993, s. 59-62; H. Paszkiewicz, *Początki Rusi*, Kraków 1996, s. 43-53.

⁶ *Ibidem*, s. 33; O chrzcie Olgi w Carogrodzie zob. E. E. Голубинский, *История Русской Церкви*, т. I. ч. 1., Москва 1904, c. 96-97; J. Umiński, *Obrządek słowiański w Polsce w IX-X wieku i zagadnienie drugiej metropolii polskiej w czasach Bolesława Chrobrego*, „Roczniki Humanistyczne KUL”, 4 (1953), rok wyd. 1954, z. 4, s. 7-8; D. Obolensky, *Ruś i Bizancjum w połowie X stulecia: problem chrztu księżnej Olgi*, [w:] *Chryścus zwyciężył. Wokół chrztu Rusi Kijowskiej*, red. J. S. Gajek, W. Hryniewicz, Warszawa 1989, s. 29-43; idem, *Chrzest Olgi, księżnej kijowskiej*, [w:] *Teologia i kultura duchowa starej Rusi...*, s. 23-39.

dwukrotnie podejmowana na dworze cesarskim. Jeżeli odnotowywano takie wydarzenia, to na pewno wspomniano by też o chrzcie księżnej kijowskiej, gdyby taki się odbył. Według części badaczy podróż Olgi do Carogrodu miała na celu ustanowienie na ziemiach ruskich biskupstwa. Księżna po powrocie z Konstantynopola stała się propagatorką chrześcijaństwa na Rusi. Olga przygotowała Ruś do oficjalnego przyjęcia chrztu i podniesienia poprzez ten akt prestiżu kulturalno-cywilizacyjnego kraju. Z tego powodu po śmierci (969 r.) w tradycji ruskiej była czczona jako równa św. Marii Magdalenie i św. Apostołom. Do spopularyzowania kultu przyczynił się metropolita kijowski Ilarion w swym *Słowie o zakonie i lasce*. Kult Olgi upowszechnił się w XIII wieku wraz z jej kanonizacją⁷. Syn księżnej Olgi – Świętosław – nie poszedł w ślady matki, ale nie ma też dowodów na szczególne prześladowania z jego strony wyznawców chrześcijaństwa. Oficjalna ewangelizacja ziem ruskich nastąpiła za panowania księcia Włodzimierza Wielkiego. Początkowo książę prześladował chrześcijan, o czym świadczy skazanie na męczeńską śmierć kanonizowanych w Kościele wschodnim św. Teodora i św. Jana. Na miejscu ich śmierci w latach 989-996 została wybudowana cerkiew pw. Zaśnięcia NMP, zwana powszechnie Dziesięciną⁸.

Okoliczności przyjęcia chrztu przez księcia Włodzimierza są w literaturze historycznej dobrze opracowane. Na jej podstawie przypomnę podstawowe fakty. Cesarz bizantyjski Bazyli II w 987 roku poprosił księcia kijowskiego o pomoc przy likwidacji powstania uzurpatora Bardasa Fokasa. Włodzimierz po udzieleniu pomocy wojskowej miał przyjąć chrzest i poślubić siostrę cesarza, Annę. O jej rękę daremnie ubiegał się cesarz niemiecki Otto I dla swego syna Ottona II. Książę Włodzimierz wywiązał się ze zobowiązań wobec Cesarstwa i po zdobyciu zajętego przez buntowników Krymu i Korsunia zażądał wypełnienia pozostałej części kontraktu. Cesarz Bazyli II, zagrożony nowym powstaniem w Azji Mniejszej, pod presją militarną Włodzimierza, zgodził się na ślub swej siostry. Chrzest Włodzimierza z rąk duchowieństwa bizantyjskiego, odbył się 6 stycznia 988 roku. Według *Powieści lat minionych* masowy chrzest mieszkańców grodu i dworu książęcego miał miejsce w Kijowie podczas świąt wielkanocnych lub w dniu Zesłania Ducha Świętego. Ślub księcia z porfirogenetką Anną został zawarty w połowie 988 roku. Wraz z księżną do Kijowa przybyło liczne duchowieństwo bizantyjskie, przywożąc ze sobą wiele ksiąg, naczyń liturgicznych, relikwii świętych, w tym otrzymane z Rzymu relikwie św. Klemensa, papieża⁹. Relikwie św. Klemensa zostały złożone

⁷ E. E. Голубинский, *История канонизации святых в Русской Церкви*, Москва 1903, s. 57; Г. П. Федотов, *Святые Древней Руси (X-XVII вв.)*, New York 1959, s. 18-31; *Жития Святых*, составлено монахиней Таисией, т. I, New York 1983, s. 211-218; А. А. Мельников, *Путь не печален. Исторические свидетельства о святости Белой Руси*, Минск 1992, s. 144-152; А. Мironowicz, *Święci w Kościele prawosławnym na Białorusi*, [w:] *Wilno i kresy północno-wschodnie*, т. I, *Historia i ludzkie losy*, red. E. Feliksiak, А. Мironowicz, Białystok 1996, s. 86-87.

⁸ N. Медведиев, *Хрест Руси*, „Хрещијанин а Вспóлчесоно́е”, nr 1 (27), 1988, s. 13-14.

⁹ Dokładną rekonstrukcję chrztu Rusi w ostatnich latach przedstawili: А. Poppe, *Ruś i Bizancjum w latach 986-989*, „Kwartalnik Historyczny”, R. LI, nr 1, 1978, s. 3-22; idem, *The Rise of Christian Russia*, London 1982; G.

w cerkwi dziesięcinnej, a następnie w wybudowanej przez Jarosława Mądrego katedrze Mądrości Bożej (św. Sofii).

Po chrzcie kijowian rozpoczął się proces ewangelizacji pozostałych mieszkańców Wielkiego Księstwa Kijowskiego. Książę Włodzimierz poprzez chrystianizację ziem ruskich pragnął skonsolidować rozległe państwo i wieloetniczne społeczeństwo. Kościół ruski uzyskał poparcie państwa i dzięki temu mógł prowadzić działalność misyjną na obszarach zamieszkałych przez pogan. Kościół wschodni ugruntował swoją pozycję nad Dnieprem poprzez liturgię słowiańską. W akcji chrystianizacyjnej wykorzystano osiągnięcia misyjne św. Cyryla i św. Metodego. Według Henryka Paszkiewicza, chrzest Włodzimierza dokonał się w języku słowiańskim¹⁰.

Kościół ruski od samego początku był metropolią, jedną z prowincji patriarchatu konstantynopolińskiego. Z tego powodu patriarcha miał określone prawa administracyjne i sądownicze. Posiadał wyłączne prawo interpretacji kanonów. Zwierzchnik Kościoła bizantyjskiego obsadzał urząd metropolity. W praktyce obsadzanie tej godności w X-XI wieku należało do kompetencji synodu patriarchalnego, który przedstawiał do zatwierdzenia trzech kandydatów spełniających warunki kanoniczne. Spośród zgłoszonych kandydatów patriarcha wybierał i zatwierdzał metropolitę. Taka procedura wyboru dotyczyła również ruskiej prowincji kościelnej. Różnica w porównaniu z metropoliami znajdującymi się na terenie Cesarstwa polegała na tym, że w przypadku metropolity kijowskiego akt intronizacji był zarazem aktem akredytacji politycznej. Ceremonia przyjęcia nowego metropolity odbywała się w katedrze kijowskiej¹¹.

Metropolia kijowska jako sześćdziesiąta z kolei metropolia patriarchatu konstantynopolińskiego została ustanowiona około 997 roku. Do tego czasu w stolicy Wielkiego Księstwa Kijowskiego przebywał jedynie biskup misyjny. Można założyć, że przybył on do Kijowa wraz z księżną Anną w 989 roku. Pierwszym biskupem z tytułem metropolity został Teofilakt, przeniesiony z metropolii Sebasty. Przeniesienie nastąpiło przed 991 rokiem, tj. przed śmiercią patriarchy Mikołaja Chrysoberga. Drugim metropolitą był Jan, chociaż źródła ruskie wspominają u schyłku X wieku jeszcze o dwóch innych metropolitach – Michale i Leonie. Zajmowanie godności przez nich jest jednak bardzo wątpliwe¹². Wraz z powołaniem metropolii kijowskiej ustanowiono sufraganie biskupie.

Podskalsky, *Christentum und theologische Literatur in der Kiever Rus' (988-1237)*, München 1982; A. Mironowicz, *Chryścianizacja Europy Środkowo-Wschodniej przez Kościół bizantyjski*, „Pro Georgia. Journal of Kartvelological Studies”, Nr 18, Warszawa 2009, s. 87-100; S. Senyk, *A History of the Church in Ukraine*, vol. I, Romae 1993; J. Swastek, op. cit., s. 55-71.

¹⁰ H. Paszkiewicz, op. cit., s. 51; W. Hryniewicz, *Chryścus zmartwychwstał. Motywy paschalne w pismach metropolity Ilariona (XI w.)*, Warszawa 1995, s. 112-116; S. Kozak, *Spuścizna cyrylo-metodejska w procesie chrystianizacji Rusi*, [w:] *Chryścus zywyciężył...*, s. 13-28.

¹¹ E. E. Голубинский, *История Русской Церкви...*, с. 269-272; A. Poppe, *Państwo i Kościół na Rusi w XI w.*, Warszawa 1968, s. 38, 39; idem, *Przyjęcie chrześcijaństwa na Rusi w opiniach XI wieku*, [w:] *Teologia i kultura duchowa starej Rusi...*, s. 89-104; G. Podskalsky, *Chrześcijaństwo i literatura...*, s. 59-68.

¹² A. Poppe, *Państwo i Kościół na Rusi...*, s. 25-33.

Kijowskie biskupstwo metropolitalne obejmowało ziemie kijowską, białoruską i litewską. Obok metropolitalnego soboru św. Zofii w Kijowie w późniejszym okresie ważne miejsce odgrywał Nowogródek Litewski z soborem św. św. Borysa i Gleba¹³.

Pierwszą z sufraganii ustanowiono w Białogrodzie, położonym na południowy zachód od Kijowa, jednym z największych ośrodków grodowych Rusi Kijowskiej. Białogród stanowił jedną z rezydencji władcy kijowskiego i pełnił ważną funkcję obronną. Ten rozległy gród, ściśle powiązany z Kijowem, nie odgrywał do XII wieku samodzielnej roli politycznej. Był siedzibą młodszych książąt zarządzających grodem z nadania księcia kijowskiego. Powstanie katedry białogrodzkiej datuje się na lata panowania Włodzimierza Wielkiego. Miasto zostało rezydencją biskupią, ponieważ było również rezydencją książęcą. Biskup białogrodzki był do 1165 roku prothotronosem metropolii. Sytuacja biskupa białogrodzkiego, podobnie jak juriewskiego, różniła się zwłaszcza w XII wieku od pozycji pozostałych władcyków rezydujących w księstwach dzielnicowych. Diecezje te, białogrodzka i juriewska, wraz z metropolitalną, znajdowały się w dzielnicy wielkoksiążęcej. Książę kijowski, współdziałając z metropolitą i mając od siebie zależnych dwóch władcyków, mógł skutecznie wywierać wpływ na obsadę katedr biskupich w innych dzielnicach Rusi Kijowskiej. Metropolita miał więc możliwość, wraz z dwoma podległymi mu biskupami, konsekrowania nowego władcyki¹⁴.

Założenie biskupstwa juriewskiego przypada na lata panowania Jarosława Mądrego. Fundacja władcyctwa nastąpiła po 1036 roku, kiedy książę rozpoczął budowę grodów nad rzeką Rosią. Biskupstwo w Juriewie miało zapewnić opiekę duszpasterską i prowadzić akcję misyjną wśród ludów koczowniczych. Schrystianizowani koczownicy mogli być pomocni w walce z Połowcami i Pieczyngami. Jarosław Mądry erygował biskupstwo juriewskie również po to, żeby metropolita miał jeszcze drugiego wikariusza, obok białogrodzkiego. W ten sposób mógł wyświęcać władcyków bez potrzeby wzywania do Kijowa innych sufraganów.

Biskup juriewski był nie tylko wikariuszem metropolity, ale administrował własną diecezją obejmującą dorzecze Rosi. Zastępował metropolitę podczas uroczystości kościelnych w Konstantynopolu i Kijowie¹⁵. W latach 1147-1149 biskupstwo przeniesiono z Juriewa do Kaniowa. Powodem przeniesienia było spalenie Juriewa w końcu lat czterdziestych XII wieku, w czasie walk między książętami ruskimi.

¹³ Макарий (Булгаков), митрополит, *История Русской Церкви*, т. IV, Санкт-Петербург 1886, с. 132; W. Zaikin, *Ustrój wewnętrzny Kościoła ruskiego w Wielkim Księstwie Litewskim w XV i XVI w. do unii lubelskiej*, „Sprawozdania Towarzystwa Naukowego we Lwowie”, R. X, nr 2, Lwów 1930, s. 135; L. Bieńkowski, *Organizacja Kościoła wschodniego w Polsce*, [w:] *Kościół w Polsce. Studia nad historią Kościoła katolickiego w Polsce*, red. J. Kłoczowski, t. II, cz. 2, Kraków 1969, s. 811.

¹⁴A. Poppe, *Uwagi o najstarszych dziejach Kościoła na Rusi*, cz. 3, „Przegląd Historyczny”, t. LVI, 1965, z. 4, s. 557-564.

¹⁵ E. E. Голубинский, *История Русской Церкви...*, с. 689-690; A. Poppe, *Państwo i Kościół na Rusi...*, s. 188-192.

W Nowogrodzie, drugim po Kijowie ośrodkiem politycznym, powołano katedrę biskupią jeszcze pod koniec X wieku. *Latopis nowogrodzki* datuje utworzenie diecezji już w 989 roku¹⁶. O wczesnym powstaniu władcy nowogrodzkiego świadczy drewniana katedra św. Zofii o trzynastu kopułach, stanowiąca kopię drewnianej archikatedry kijowskiej pod tym samym wezwaniem, wybudowaną jeszcze za panowania Jarosława Mądrego. Pierwszym biskupem nowogrodzkim był Joachim pochodzący z Korsunia¹⁷.

Powstanie biskupstwa w Czernihowie, jednego z czołowych ośrodków grodowych na Rusi Kijowskiej, nastąpiło za panowania Włodzimierza Wielkiego. W Czernihowie, podobnie jak w Kijowie, musiała funkcjonować wspólnota chrześcijańska zanim nastąpiło oficjalnie przyjęcie chrześcijaństwa. Przed 1036 rokiem książę czernihowski Mścisław rozpoczął budowę monumentalnej katedry Zbawiciela na miejscu istniejącej drewnianej¹⁸. Ustanowienie biskupstwa wynikało z dominującej roli Czernihowa w życiu politycznym. Po roku 1246 siedziba władcy została przeniesiona do Briańska.

W podobnej sytuacji znajdował się Perejasław, będący stolicą diecezji, która obejmowała w końcu XI wieku ziemię perejasławską, smoleńską i suzdalską. Erygowanie diecezji nastąpiło na początku XI wieku. Murowana katedra Michała Archanioła, konsekrowana przez metropolitę Efrema w 1089 roku, została wzniesiona na miejscu drewnianej pod tym samym wezwaniem. Kult św. Michała jako patrona rycerstwa walczącego z poganami, popularny w Bizancjum, na Rusi upowszechnił się wraz z przyjęciem chrześcijaństwa. Wybór patrona dla katedry perejasławskiej nie był przypadkowy. Ziemia perejasławska, zagrożona najazdami koczowników, miała swego biskupa już za panowania Jarosława Mądrego. Można też przyjąć za wiarygodne źródła ruskie, które wskazują, że biskupstwo perejasławskie istniało w latach panowania Włodzimierza I. Biskupstwo to mogło powstać wraz z budową potężnego grodu po zwycięstwie nad Pieczyngami w 992 roku¹⁹.

Dwie ostatnie diecezje krótko posiadały status metropolii tytularnych. Istota metropolii tytularnych polegała na tym, że biskup był podnoszony do godności metropolity dożywotnio lub na czas określony. Metropolita taki nie miał sufraganów, a po jego śmierci diecezja stawała się zwykłym biskupstwem metropolii, której uprzednio podlegała. Pozycja metropolii tytularnych podobna była do statusu prawnego arcybiskupstw autokefalicznych. Nadawanie przez cesarzy bizantyjskich biskupom honorowej rangi metropolity, dożywotnio lub na czas określony, i uwolnienie ich spod jurysdykcji metropolity macierzystej prowincji zdarzało się w XI wieku bardzo często.

Awans cerkiewny Czernihowa i Perejasławia miał podłoże polityczne. Po śmierci Jarosława Mądrego (1054 r.) jego syn Izaśław został księciem kijowskim (seniorem),

¹⁶ *Полное собрание русских летописей*, т. IV, Петроград 1915, с. 90.

¹⁷ A. Poppe, *Uwagi...*, cz. 1, „Przegląd Historyczny”, t. LV, 1964, z. 3, s. 382-383.

¹⁸ *ПСРЛ*, т. I., Ленинград 1926-1928, кол. 150; A. Poppe, *Państwo i Kościół na Rusi...*, s. 164.

¹⁹ E. E. Голубинский, *История Русской Церкви...*, с. 685-688; A. Poppe, *Uwagi...*, cz. 1, s. 382-383; G. Podskalsky, *Chrześcijaństwo i literatura...*, s. 54-55.

Świętosław księciem czernihowskim, a Wsiewołod księciem perejaślowskim. Trzej Jarosławowicze prowadzili wspólną politykę zagraniczną i wojskową. Cesarzowi bizantyjskiemu zależało na ich pozyskaniu w wojnie z Pieczyngami i Połowcami. Z tego powodu nadanie tamtejszym biskupom tytułu metropolity służyło wzmocnieniu wpływów bizantyjskich wśród książąt ruskich. Inicjatywa awansu katedr biskupich w Czernihowie i Perejaślawiu wyszła ze strony bizantyjskiej. Tytuł metropolity czernihowskiego posiadał w 1072 roku biskup Neofita, a perejaślowskim został władca Efrem w 1077 roku. Obie metropolie były rezultatem określonej sytuacji politycznej i przestały istnieć wraz ze śmiercią biskupów, którzy otrzymali godność metropolity. Metropolia czernihowska przestała istnieć przed 1088 rokiem, a perejaślowska w 1100 roku. Po wygaśnięciu dwóch metropolii tytularnych jurysdykcja metropolii kijowskiej objęła ponownie w końcu XI wieku całą Ruś Kijowską²⁰. Biskupstwo czernihowskie obejmowało ziemie księstwa czernihowskiego i siewierskiego, a perejaślowskie – tereny księstwa perejaślowskiego²¹.

Władcytwa w Połocku powstało prawdopodobnie za panowania Włodzimierza Wielkiego, choć pierwsze informacje źródłowe o biskupie połockim pochodzą z 1105 roku²². Połock pełnił ważną rolę polityczną. Włodzimierz I wyznaczył w nim siedzibę najstarszego syna, Izasława, który zmarł w 1001 roku. Gród był rządzony przez jedną dynastię wywodzącą się od wnuka Włodzimierza I – Briaczesława. Jego syn Wsiesław wzniósł w Połocku świątynię Mądrości Bożej. Pięcionawowa cerkiew św. Zofii nawiązywała stylem architektonicznym do soborów św. Zofii w Kijowie i Nowogrodzie. Poświęcenie świątyni miało szczególną wymowę, albowiem odzwierciedlało ambicje Połocka dorównania głównym centrom politycznym Rusi Kijowskiej. Sam fakt fundacji murywanej katedry potwierdza rezydowanie tam w połowie XI wieku biskupa²³. Eparchia połocka rozciągała się na obszary ziemi połockiej i witebskiej. Obszar jurysdykcji tego biskupstwa zmniejszał się wraz z kurczeniem się granic księstwa połockiego²⁴.

Powstanie biskupstwa we Włodzimierzu na Wołyniu przypisuje się również księciu Włodzimierzowi I. Władcytwa włodzimierskie miało powstać pod koniec X wieku²⁵. Najstarsza informacja o wyświęceniu na katedrę włodzimierską w 1086 roku Stefana nie oznacza, że był on pierwszym biskupem tej diecezji. O prawdopodobnym erygowaniu diecezji w II połowie XI wieku świadczy fakt, że Włodzimierz nie posiadał murywanej katedry do połowy następnego stulecia. Wzniesiony wówczas sobór Zaśnięcia

²⁰ A. Poppe, *Uwagi...*, cz. 2, s. 557-572; cz. 3, s. 557-569; idem, *Państwo i Kościół na Rusi...*, s. 167-170.

²¹ Макарий (Булгаков), *op. cit.*, t. II, s. 12; И. А. Чистович, *Очерк истории Западно-Русской Церкви*, ч. 1, Санкт-Петербург 1882, s. 146.

²² Е. Е. Голубинский, *История Русской Церкви...*, s. 334-335; Г. Шейкин, *Полоцкая епархия*, Минск 1997, s. 5.

²³ Л. В. Алексеев, *Полоцкая земля. Очерки истории северной Белоруссии в IX-XIII вв.*, Москва 1966, s. 193-199; A. Poppe, *Uwagi...*, cz. 2, s. 559-560; H. Łowmiański, *Geneza ziemi połockiej*, [w:] *Z polskich studiów slawistycznych*, seria 3, Warszawa 1968, s. 7-24.

²⁴ И. Чистович, *op. cit.*, s. 146.

²⁵ Е. Е. Голубинский, *История Русской Церкви...*, s. 660-671; A. Mironowicz, *Kościół prawosławny w państwie Piastów i Jagiellonów*, Białystok 2003, s. 58-62.

NMP nawiązywał do soboru znajdującego się w Ławrze Kijowsko-Pieczerskiej. Biskupi włodziemscy nosili tytuł protothronosa, a ich katedra była uważana za najstarszą spośród diecezji należących później do metropolii halickiej²⁶. Obszar diecezji włodziemskiej przed podziałem, czyli do połowy XII wieku, obejmował cały Wołyń, Polesie z gradami Brześciem, Słonimem, Grodnem, Wołkowyskiem i Kobryniem, tereny nad Bugiem z Mielnikiem, Grody Czerwieńskie i Przemyskie oraz porzecze górnego Dniestru z Haliczem. W miarę powstawania nowych eparchii jej jurysdykcja kurczyła się i w końcu XIII wieku obejmowała zachodni i południowy Wołyń (powiaty włodziemski i krzemieniecki) oraz południowe i środkowe Podlasie (ziemia brzeska, bielska i drohiczyńska)²⁷.

Podobnie jak w przypadku diecezji włodziemskiej tradycja przypisuje powołanie biskupstwa rostowskiego Włodzimierzowi Wielkiemu²⁸. Do 1073 roku ziemia rostowska stanowiła część księstwa perejasławskiego, dlatego nie mogło tam dojść do erygowania osobnego władcy przed tym rokiem. Dopiero polityczne wyodrębnienie się ziemi rostowskiej z księstwa perejasławskiego dało podstawy do utworzenia nowego biskupstwa. Pierwszym biskupem rostowskim był Leon, który zginął w trakcie akcji misyjnej wśród pogan. Według *Żywota Teodozjusza*, drugim ordynariuszem diecezji został ihumen piecherski Izajasz, który upowszechnił kult Bogurodzicy, a zwłaszcza święto Zaśnięcia NMP. Po śmierci władcy Izajasza około 1093 roku katedra rostowska została włączona do biskupstwa perejasławskiego. Powołanie diecezji rostowskiej, aczkolwiek miało na celu umocnienie organizacji cerkiewnej i przyspieszenie chrystianizacji Rusi, było rezultatem ustaleń pomiędzy książętami w latach osiemdziesiątych XI wieku. Powrót do stanu politycznego sprzed podziału księstwa perejasławskiego spowodował upadek diecezji rostowskiej. Reaktywowano ją w nowej sytuacji politycznej po 1136 roku. W drugiej połowie XII wieku siedziba biskupstwa została przeniesiona do Suzdala, a następnie do Włodzimierza suzdalskiego²⁹.

Część historyków przypuszcza, że erygowanie biskupstwa turowskiego nastąpiło w 1005 roku³⁰. Ta hipoteza nie znajduje uzasadnienia źródłowego. Turów nie był nawet

²⁶ П. И. Карашевич, *Очерк истории православной церкви на Волыни*, Санкт-Петербург 1855, s. 18; П. Н. Батушков, *Волынь. Историческая судьба Юго-Западного края*, Санкт-Петербург, 1888, s. 19; J. Fijałek, *Średniowieczne biskupstwa Kościoła wschodniego na Rusi i Litwie*, „Kwartalnik Historyczny”, t. X, 1896, s. 494; t. XI, 1897, s. 59-61; Н. И. Теодорович, *Историко-статистическое описание волынской епархии*, т. I, Почаев 1888, s. 15; т. II, Почаев 1890 s. 575, 597; A. Porre, *Państwo i Kościół na Rusi...*, s. 175-179.

²⁷ П. Н. Батушков, op. cit., s. 19; Н. И. Теодорович, *Город Владимир Волынской губернии в связи с историей волынской епархии, исторический очерк*, Почаев 1893, s. 26; A. Jabłonowski, *Ziemia ruskie, Wołyń i Podole*, Warszawa 1889, s. 103; G. Podskalsky, *Chrześcijaństwo...*, s. 281. Por. również: В. Т. Пашуто, *Очерки по истории Галицко-Волынской Руси*, Москва 1950; И. Крипьякевич, *Галицко-Волыньское Княжество*, Киев 1984; Н. Łowmiański, *Początki Polski*, t. IV, cz. 1, Warszawa 1985; A. Swieżawski, *Ziemia Bielska. Zarys dziejów politycznych do roku 1462*, Częstochowa 1990.

²⁸ Е. Е. Голубинский, *История Русской Церкви...*, s. 677-679.

²⁹ Ibidem, s. 697-698; A. Porre, *Uwagi...*, cz. 3, s. 559-560.

³⁰ Е. Е. Голубинский, *История Русской Церкви...*, s. 324-325; Я. Т. Щчапов, *Туровские уставы XIV века о де-ятине*, „Археологический ежегодник” за 1964 г., Москва 1965, s. 255-258, 271-273; Я. Лабунцау, *Старая*

stolicą dzielnicy Świętopełka I. Rolę tę pełnił Pińsk. Wzrost znaczenia Turowa nastąpił za panowania księcia kijowskiego Wsiewołoda (1078-1093), kiedy dzielnicę turowską otrzymał Świętopełk II w 1088 roku. Podniesienie ziemi turowskiej do rangi dzielnicy książęcej przyspieszyło ustanowienie samodzielnego biskupstwa. Usamodzielnienie się politycznie Turowa spowodowało jego wyjście spod jurysdykcji władcyków włodzimierskich i powołanie diecezji turowskiej. Katedra biskupia w Turowie, pod wezwaniem Zaśnięcia NMP, wskazuje, że pierwszy ordynariusz diecezji, podobnie jak wielu innych, pochodził z monasteru pieczerskiego³¹. Początkowo eparchia turowska obejmowała całe Polesie, czyli dawne księstwo turowsko-pińskie. W późniejszym okresie władcy turowscy zarządzali czasowo terenami południowego Podlasia i Rusi Czarnej³².

W ścisłym związku z ruską prowincją cerkiewną pozostawało arcybiskupstwo w Tmutarakaniu. Takie powiązanie wynikało z politycznej dominacji Rusi nad tym obszarem do końca XI wieku oraz z wyświęcenia mnicha pieczerskiego Mikołaja na władkę tmutarakańskiego³³. W Tmutarakaniu nigdy nie było biskupstwa podległego metropolii kijowskiej. W X-XI wieku Tmutarakań stanowił arcybiskupstwo autokefaliczne, tytularne, podległe bezpośrednio patriarsze konstantynopolitańskiemu. Dominacja polityczna Wielkiego Księstwa Kijowskiego wpłynęła pośrednio na stosunki cerkiewne. Syn Włodzimierza I, Mściśław, ufundował w latach dwudziestych XI wieku cerkiew Bogurodzicy, a w latach siedemdziesiątych mnisi pieczerscy założyli w Tmutarakaniu filię swego monasteru³⁴.

Z przedstawionej analizy wynika, że w XII wieku ruska prowincja kościelna składała się z 13 diecezji: metropolitalnej kijowskiej oraz 12 sufraganii. W tej liczbie znajdują się powstałe w ciągu XII wieku biskupstwa smoleńskie i halickie oraz reaktywowane w 1136 roku władcyństwo rostowskie. Biskupstwo smoleńskie zostało wyodrębnione z diecezji perejaślowskiej w 1136 roku w wyniku starań księcia smoleńskiego Roścysława Mściśławowicza (1127-1159). Jego status został oparty na tych samych zasadach, jakie legły u podstaw istniejących już biskupstw ruskich³⁵. Władcyństwo smoleńskie obejmowało swym zasięgiem terytorium księstwa smoleńskiego i ziemię mściśławską³⁶. Diecezja halicka została wydzielona z biskupstwa włodzimierskiego w latach 1147-1156.

казка Полесья, Минск 1993, с. 28-29; А. МIRONOWICZ, *Biskupstwo turowsko-pińskie w XI-XVI wieku*, Białystok 2011, s. 50-51.

³¹ Макарий (Булгаков), *op. cit.*, т. III, с. 12; А. Poppe, *Państwo i Kościół na Rusi...*, s. 183-188; G. Podskalsky, *Chrześcijaństwo i literatura...*, s. 57.

³² А. С. Грушевский, *Очерк истории Туровско-Пинского Княжества в составе Литовско-Русского государства XIV-XVI вв.*, „Киевские Университетские Известия”, XLII, № 10, 1902, с. 98; Я. Н. Щчапов, *Туровские уставы XIV века о десятине*, с. 255-256, 272; П. Ф. Лысенко, *Туровская земля IX-XIII вв.*, Минск 1999; А. MIRONOWICZ, *op. cit.*, с. 44-96.

³³ Е. Е. Голубинский, *История Русской Церкви...*, с. 335-336.

³⁴ А. Poppe, *Uwagi...*, cz. 3, s. 557-558; G. Podskalsky, *Chrześcijaństwo i literatura...*, s. 58.

³⁵ Афанасий (Маргос), *Беларусь в исторической, государственной и церковной жизни*, Буэнос-Айрес 1966, с. 70; А. Poppe, *Fundacja biskupstwa smoleńskiego*, „Przegląd Historyczny”, t. LVII, 1966, z. 4, s. 552-554; М. Ермалович, *Старажытная Беларусь, Полацкі і Навагародскі перьяды*, Минск 1990, с. 204-205.

³⁶ Л. В. Алексеев, *Устав Ростислава Смоленского 1136 года и процесс феодализации Смоленской земли*, [w:] *Славяне в истории Европы*, Poznań 1974, с. 111.

Pierwszego biskupa halickiego Kuźmę *Latopis hipacki* wzmiankuje pod 1164 rokiem³⁷. Po 1190 roku z diecezji czernihowskiej wyodrębniono biskupstwo riazańskie z soborną cerkwią Zaśnięcia NMP³⁸.

W XIII wieku powstały kolejne biskupstwa prawosławne. Książę halicko-wołyński Daniel najpierw w 1223 roku erygował biskupstwo w Uhrowsku, a następnie w 1240 roku przeniósł je do Chełma³⁹. Władcy chełmskie zostało wydzielone z diecezji włodzimiersko-wołyńskiej. Początkowo granica wschodnia eparchii uhrowskiej opierała się na linii Bugu na północy i wschodzie. Zachodnia granica biskupstwa obejmowała kasztelanie lubelską i lukomską, należące do dzielnicy sandomierskiej. Do diecezji tej należały tereny ziemi chełmskiej i bełskiej. Rozwój terytorialny państwa Daniela Romanowicza na północy spowodował włączenie do diecezji chełmskiej południowego Podlasia z księstwem drohickim i ziemią mielnicką⁴⁰.

Podział eparchii rostowsko-suzdalskiej spowodował, że na mapie diecezji ruskich pojawiło władcy włodzimierskie z siedzibą we Włodzimierzu nad Kłazmą. Suzdal został drugim miastem rezydencjonalnym biskupów włodzimierskich⁴¹. Kolejne podziały polityczne na Rusi spowodowały wyodrębnienie się w 1219 roku diecezji przemyskiej z eparchii halickiej⁴². Diecezja przemyska objęła ziemię przemyską i sanocką. Te same przyczyny legły u podstaw ustanowienia biskupstwa w Łucku po 1235 roku⁴³. Władcy łuckie zostało wydzielone z diecezji włodzimiersko-wołyńskiej. Biskup rezydował w soborze św. Jana Ewangelisty na Zamku Łuckim⁴⁴. Z kolei z eparchii włodzimierskiej nad Kłazmą wyodrębniono po 1250 roku biskupstwo twerskie. Ostatnia diecezja ruska powstała w XIII wieku w Saraju, stolicy „Złotej Ordy”. Ustanowiono ją w 1261 roku, a pierwszym jej ordynariuszem został władca Teognost. Do nowej eparchii weszła część diecezji riazańskiej⁴⁵. W połowie XIII wieku funkcjonowało na ziemiach ruskich 15 diecezji, które pod względem wielkości terytorialnej dorównywały niektórym państwom

³⁷ *ПСРЛ*, т. II, Санкт-Петербург 1843, с. 524; Т. М. Трајдос, *Biskupi prawoslawni w monarchii Jagielly*, „Nasza Przeszłość”, nr 66 (1986), s. 109; G. Podskalsky, *Chrześcijaństwo i literatura...*, s. 53.

³⁸ A. Poppe, *Die Metropoliten und Fürsten der Kiever Rus'*, [w:] G. Podskalsky, *Christentum und theologische literatur in der Kiever Rus' (988-1237)*, München 1982, s. 281.

³⁹ П. Н. Батюшков, *Холмская Русь*, Санкт-Петербург, 1887, с. 14, 38-39; И. А. Чистович, op. cit., с. 6; A. Gil, *Prawosławna eparchia chełmska do 1596 r.*, Lublin 1999, s. 61, 65-68.

⁴⁰ Ibidem, s. 101-111; Т. Барсов, *Константинопольский патриарх и его власть над русской церковью*, Санкт-Петербург 1878, с. 426-429.

⁴¹ A. Poppe, *Die Metropoliten und Fürsten der Kiever Rus'...*, s. 281.

⁴² И. А. Чистович, op. cit., s. 186; M. Bendza, *Prawosławna diecezja przemyska w latach 1596-1691. Studium historyczno-kanoniczne*, Warszawa 1982, s. 38. Ostatnie ustalenia historyków wskazują, że początki eparchii przemyskiej sięgają lat osiemdziesiątych XI w. Por. М. Грушевський, *Історія України-Руси*, т. II, Київ 1992, с. 409; A. S. Fenczak, *Wokół początków bizantyjsko-słowiańskiego biskupstwa w Przemysłu. Kwestia istnienia organizacji diecezjalnej w Księstwie przemyskim (koniec XI i pierwsza połowa XII wieku)*, [w:] *Polska – Ukraina. 1000 lat sąsiedztwa*, t. III, red. S. Stępień, Przemysł 1996, s. 23-29; A. Mironowicz, *Kościół prawosławny...*, s. 86-88.

⁴³ П. Н. Батюшков, *Вольнь. Историческая судьбы Юго-Западного края...*, с. 24; Н. И. Теодорович, op. cit., Почаев 1893, с. 26; И. А. Чистович, op. cit., с. 7.

⁴⁴ S. Zajączkowski, *Wołyń pod panowaniem Litwy*, Równe 1931, s. 8.

⁴⁵ A. Poppe, *Die Metropoliten und Fürsten der Kiever Rus'...*, s. 281.

zachodnioeuropejskim⁴⁶. Ostatecznie w końcu XIII wieku metropolia kijowska, oprócz eparchii metropolitalnej, liczyła osiemnaście sufraganii.

*

Podstawy pod organizację Kościoła prawosławnego na ziemiach ruskich zostały stworzone za panowania Włodzimierza Wielkiego. Książę ten wyznaczył chrześcijaństwu rolę religii państwowej. Za jego rządów ustanowiono rezydencję metropolity w Kijowie i pięciu sufraganów: w Białogrodzie, Nowogrodzie, Połocku, Czernihowie i Perejaślawiu. Politykę rozwoju struktury cerkiewnej kontynuował Jarosław Mądry. To za jego panowania powstało władcyństwo juriewskie w czwartym dziesięcioleciu XI wieku, z katedrą św. Jerzego – patrona rycerstwa.

Liczba od trzech do sześciu sufraganów była typowa dla metropolii bizantyjskich. Interesujące było rozmieszczenie w pierwszym okresie po wprowadzeniu chrześcijaństwa katedr biskupich w Białogrodzie, Czernihowie i Perejaślawiu, a więc w pobliżu Kijowa oraz dwóch na północy w Połocku i Nowogrodzie. Takie usytuowanie katedr wskazuje, że Włodzimierzowi I nie zależało na objęciu siecią diecezjalną całego rozległego obszaru Księstwa Kijowskiego. Siedziby biskupstw ulokowano w ważnych ośrodkach politycznych, utrzymujących kontakty handlowe z Bizancjum i posiadających gminy chrześcijańskie. Schrytianizowanie elit miało być wstępem do rozszerzenia ewangelizacji ludności grodowej. Biskupi, wspierani przez lokalnych książąt, pozostawali władzami misyjnymi, a ich działalność koncentrowała się głównie wśród lokalnej społeczności miejskiej. Dwaj z nich, nowogrodzki Teodor i rostowski Leon, zostali zamordowani przez ludność pogańską⁴⁷.

Pierwsi biskupi byli pochodzenia greckiego i nie znali języka słowiańskiego, ani realiów politycznych na Rusi. Główny ciężar działalności chrystianizacyjnej spoczął na duchowieństwie słowiańskim (bułgarskim i ruskim) oraz książętach i możnych fundujących liczne świątynie w miastach i grodach. W pierwszej połowie XI wieku rola biskupów ograniczała się do spraw kanonicznych (wyświęcania duchownych, dbania o poprawność obrzędów, strzeżenia zasad wiary). Ich znaczenie wzrosło po wejściu katedr biskupich w posiadanie duchowieństwa ruskiego. Władcy ruscy w drugiej połowie XI wieku stali się rzeczywistymi realizatorami programu ewangelizacji szerokich warstw ludności Wielkiego Księstwa Kijowskiego.

Warto w tym kontekście zwrócić uwagę na wezwania katedr biskupich. Trzy spośród powstałych do końca X wieku w Kijowie, Nowogrodzie i Połocku nosiły wezwanie Mądrości Bożej – św. Zofii. Dwa ostatnie ośrodki grodowe pragnęły dorównać roli politycznej Kijowa i podkreślić swoją niezależność od miasta stołecznego. Katedry pozostające w bezpośredniej bliskości z Kijowem otrzymały następujące wezwania: w Białogrodzie

⁴⁶ A. Poppe, *Państwo i Kościół na Rusi...*, Warszawa 1968.

⁴⁷ *Pateryk Kijowsko-Pieczerski czyli opowieści o świętych ojcach w pieczarach kijowskich położonych*, opr. L. Nodzyńska, Wrocław 1993, s. 172, 199.

– Dwunastu Apostołów, a w Czernihowie – Chrystusa Zbawiciela. Oba wezwania miały symbolicznie podkreślać jedność ziem ruskich. Na południowych obszarach państwa ufundowano dwa sobory diecezjalne: w Perejasławiu – pod wezwaniem Michała Archanioła, a w Juriewie – św. Jerzego. Obaj patroni mieli pomóc w obronie schryścianizowanej ziemi przed pogaństwem. Powstałe w ciągu XI wieku katedry w Rostowie, Włodzimierzu i Turowie otrzymały wezwanie Zaśnięcia NMP. Kult Bogurodzicy, rozpowszechniany przez mnichów z monasteru pieczerskiego wynikał z faktu, że pierwszymi biskupami wymienionych diecezji zostawali ihumeni tego klasztoru.

Terytorium poszczególnych diecezji zaczęło się kształtować dopiero w drugiej połowie XI wieku w wyniku podziałów polityczno-administracyjnych ziem ruskich i wzrostu znaczenia ośrodków lokalnych. Czynnikiem przyspieszającym formowanie się struktury diecezjalnej było ustanowienie metropolii tytularnych w Czernihowie i Perejasławiu. Metropolie tytularne obszarem nie wiele ustępowały archidiecezji kijowskiej. Śmierć ordynariuszy posiadających tytuły metropolitów czernihowskiego i perejasławskiego przekreśliły groźbę rozpadu jedności ruskiej prowincji kościelnej – metropolii kijowskiej. Podziały polityczne wśród książąt ruskich i polityka metropolity Jana II, zmierzająca do rozbudowy struktury cerkiewnej, spowodowały powstanie nowych eparchii: rostowskiej (1073-1076), włodzimierskiej (1078-1086) i turowskiej (ok. 1088 r.). Zasięg powstałych diecezji wynikał z dzielnicowych podziałów politycznych. W mniemaniu książąt ruskich katedry biskupie miały wzmocnić ich pozycję polityczną i podkreślić niezależność od Kijowa posiadanej dzielnicy. Polityka taka wspierana była przez metropolitów kijowskich, którzy poprzez utworzenie nowych jednostek diecezjalnych i zmniejszenie terytorialne istniejących władcytów ograniczali wpływy sufraganów oraz zabezpieczali jedność ruskiej prowincji kościelnej⁴⁸.

Na podstawie zasięgu terytorialnego księstw dzielnicowych Andrzej Poppe dokonał określenia granic poszczególnych diecezji ruskich na koniec XI wieku. Według tych ustaleń biskupstwo metropolitalne wraz z białogrodzkim i juriewskim obejmowało dzielnicę senioralną (środkowe Naddnieprze, dorzecze Bohu). Władcytwa czernihowskie obejmowało księstwo czernihowskie (na wschodzie po Don i Okę). Diecezja perejasławska rozciągała się na ziemi perejasławskiej, smoleńskiej i rostowsko-suzdalskiej. Granice eparchii połockiej pokrywały się z obszarem księstwa połockiego. Biskupstwo włodzimierskie pierwotnie obejmowało terytorium Wołynia, Polesia i Naddniestrza. Po ustanowieniu eparchii turowskiej Polesie z Brześciem i Pińskiem znalazło się w nowej jednostce diecezjalnej⁴⁹.

Diecezje ruskie były podzielone na namiestnictwa. Instytucje namiestnictwa nawiązywały do staroruskiego systemu administracji książęcej z posadnikami (namiestnikami), sprawującymi zarząd nad poszczególnymi ziemiami w księstwie. Instytucja

⁴⁸ A. Poppe, *Państwo i Kościół na Rusi...*, s. 198-201.

⁴⁹ Ibidem, s. 202-203.

namiestnika biskupiego nie była znana w Kościele bizantyjskim⁵⁰. Namiestnik, administrujący z polecenia biskupa w wyznaczonym okręgu, miał do pomocy prezbiterów. Prezbiterzy stanowili kliros, sprawujący funkcję administracyjno-sądowniczą. Kliros namiestnika był podobny do klirosu biskupiego, ale o ograniczonych kompetencjach. Kliros biskupi pomagał w zarządzaniu sprawami całej diecezji.

Obszar Wielkiego Księstwa Kijowskiego, zamieszkały przez 6 milionów ludności, w końcu XI wieku posiadał jedynie dziesięć diecezji, podczas gdy na terenie porównywalnym w Bizancjum mieszkało 20 milionów i funkcjonowało prawie tysiąc biskupstw⁵¹. Kościół na Rusi Kijowskiej stał się integralną częścią organizacji państwowej. Ewangelizację ziem ruskich można było przeprowadzić jedynie przy pomocy aparatu państwowego. Kościół ruski, podobnie jak Kościół bizantyjski, był ściśle połączony z państwem. Książę kijowski chciał nie tylko konsolidacji państwa i społeczeństwa przy pomocy cerkwi. Chrześcijaństwo wzmacniało także istniejącą strukturę społeczną oraz dawało możliwość rozwoju kulturalnego i intelektualnego wszystkim mieszkańcom Wielkiego Księstwa Kijowskiego.

Źródłem przymierza państwa i kościoła stały się zasady apostołskie znane od IX wieku w przekładzie słowiańskim. Pierwsza z nich mówiła o boskim pochodzeniu władzy zwierzchniej i obowiązku posłuszeństwa poddanych panującemu. Druga wskazywała na bezwzględne posłuszeństwo Bogu i nauce Kościoła. Nieposłuszeństwo wobec panującego mogło być usprawiedliwione jedynie wówczas, gdy jego nakazy były sprzeczne z nakazami religijnymi. Książęta ruscy starali się postępować zgodnie z nauką Kościoła i z tego powodu współcześnie im pisarze cerkiewni określali rządzących jako „christolubiwych”, „prawowiernych” czy „błagowiernych”. Określenia te w wielu przypadkach były prawdziwe, albowiem to elity społeczeństwa ruskiego stały się odpowiedzialne za prowadzenie działalności misyjnej. Książęta i możni fundowali cerkwie i monasterium, nadawali im uposażenia, bronili przed nawrotem pogaństwa.

W piśmiennictwie ruskim XI wieku częstym motywem było podkreślanie boskiego pochodzenia władzy książęcej. Takie zwroty często znajdujemy w *Powieści lat minionych*. Ówczesna hierarchia widziała wśród innych powinności władców na rzecz Kościoła troskę o dogmaty wiary i przestrzeganie świętych kanonów. Ta zasada pozwoliła metropolicie Iarionowi w *Słowie o zakonie i lasce* na opracowanie modelu harmonijnego współzycia między Cerkwią a państwem. W tych relacjach obowiązkiem księcia jest troska o całość i czyistość Kościoła. Rozwijające się na ziemiach ruskich piśmiennictwo cerkiewne, inspirowane literaturą bizantyjską, przyznawało księciu władzę w sprawach Kościoła, starając się jednocześnie nie pomniejszać roli hierarchii cerkiewnej. Przyznając księciu szerokie uprawnienia, mające na celu rozszerzenie wiary Chrystusowej i praw Bożych, Cerkiew zastrzegła sobie

⁵⁰ E. E. Голубинский, *История Русской Церкви...*, s. 333-388.

⁵¹ H. Łowmiański, *Początki Polski*, t. I, Warszawa 1963, s. 340-348; A. Poppe, *Państwo i Kościół na Rusi...*, s. 204-205.

prawo pouczenia i nadzoru moralnego nad władzą świecką⁵². Kościołowi ruskiemu daleko było do pozycji samodzielnej siły politycznej. Utożsamianie interesów cerkiewnych z interesami państwa spowodowało, że Kościół stał się istotną częścią jego organizmu.

Chociaż na czele ruskiej prowincji kościelnej w pierwszym stuleciu jej funkcjonowania stali metropolici greccy, to główny ciężar działalności ewangelizacyjnej przypadł duchowieństwu ruskiemu. Duchowieństwo ruskie wydało spośród siebie wielu wybitnych biskupów i ihumenów ofiarnie upowszechniających ideologię chrześcijańską wśród mieszkańców Księstwa Kijowskiego. Cerkiew ruska wywarła istotny wpływ na przemiany w strukturze państwowej. W XII wieku, kiedy Wielkie Księstwo Kijowskie przekształciło się w luźną federację samodzielnych księstw, jedynym obrońcą jedności państwa stała się Cerkiew ruska. Ona też wpisała się na trwałe w przemiany struktury społecznej, gospodarczej i politycznej kraju. Szczególną rolę Cerkiew ruska odegrała w podniesieniu poziomu cywilizacyjnego tej części Europy, rozwoju oświaty i kultury jej mieszkańców.

Podstawę prawną pod funkcjonowanie Kościoła prawosławnego na ziemiach ruskich dały *Statuty* Włodzimierza Wielkiego i Jarosława Mądrego, które ustalały relację między państwem a Kościołem. *Statuty* określiły sytuację prawną duchowieństwa, zakres sądownictwa cerkiewnego, źródła dochodu Kościoła w postaci dziesięciny i nadań⁵³. W oparciu o te akty prawne można mówić, że Cerkiew miała zagwarantowany immunitet sądowy i majątkowy. Kościół prawosławny w Wielkim Księstwie Kijowskim już w połowie XI wieku posiadał własne sądownictwo. Nie było ono jednak pełne. W sprawach cywilnych kler był powoływany przed sądownictwo książęce.

Szczególną rolę w organizacji Kościoła prawosławnego na ziemiach ruskich odgrywały monasterie. Ośrodki klasztorne wpływały na kształt polityki państwa. Mnisi cieszyli się niekwestionowanym autorytetem wśród panujących i wiernych. Na obszarach nowo chrystianizowanych, zanim doszło do ukształtowania się struktury cerkiewnej, powstawały ośrodki zakonne. Proces ten był szczególnie widoczny na obszarze ziem ruskich. Początki życia monastycznego na Rusi Kijowskiej kształtowały się wraz z rozwojem struktur Kościoła prawosławnego. Czynnikiem przyspieszającym rozwój instytucji cerkiewnych były monasterie, których założyciele często byli określanymi mianem „oświecicieli”.

Mieszkańcy Wielkiego Księstwa Kijowskiego, przyjąwszy dziedzictwo chrześcijaństwa bizantyjskiego, naśladowali również jego organizację życia monastycznego. Istniały dwie formy życia klasztorne reprezentowane przez bliskowschodnich anachoretów

⁵² A. Kempfi, *O XI-wiecznym metropolicie kijowskim Hilarionie i Hilarionowym „Słowie o Zakonie i Łasce”*, „Rocznik Teologiczny”, R. XXIX, Warszawa 1987, nr 2, s. 141-167; A. Poppe, *Przyjęcie chrześcijaństwa na Rusi...*, s. 99-101.

⁵³ E. E. Голубинский, *История Русской Церкви...*, s. 399-409; Макарий (Булгаков), митрополит, *История Русской Церкви*, кн. II, Москва 1995, s. 251-261; М. Грушевський, *Історія України-Руси*, т. III, Київ 1905, s. 284-290; Б. Флория, *Отношения государства и церкви у восточных и западных славян*, Москва 1992, s. 5-50; H. Kowalska, *Kultura staroruska XI-XVI w. Tradycja i zmiana*, Kraków 1998, s. 117-144; G. Podskalsky, *Chrześcijaństwo i literatura...*, s. 59-68.

i cenobitów. Żyjący samotnie anachoreci tylko z konieczności kontaktowali się ze światem zewnętrznym. Natomiast cenobici tworzyli wspólnotę, w której podstawową więź stanowiły zbiorowe nabożeństwa i praca fizyczna. Na ich czele stał wybierany przez wszystkich mnichów przełożony, zwany w klasztorach ruskich ihumenem, a w większych ośrodkach monasterskich – archimandrytą. Klasztory na ziemiach ruskich były głównymi centrami życia religijnego, fundamentem struktury cerkiewnej. Spośród zakonników powoływana była hierarchia cerkiewna. Monastery odgrywały ważną rolę kulturotwórczą i oświatową, kształtując postawy moralne wiernych⁵⁴.

Największy wpływ na ziemie ruskie miały dwa greckie ośrodki zakonne: konstantynopolski klasztor Studios, którego nazwa wiąże się z osobą św. Teodora Studyty oraz położona na Półwyspie Chalcedońskim Święta Góra Athos. O pojawieniu się mnichów w państwie ruskim można mówić dopiero po 988 roku. Wtedy to większość przybyłych z Bizancjum kapłanów była hieromnichami, czyli zakonnikami posiadającymi święcenia kapłańskie. Metropolita kijowski Harion w swojej pracy *Słowo o zakonie i lasce* informował o istnieniu na Rusi klasztorów już za czasów Włodzimierza I. Z kolei kronikarz niemiecki Thietmar wspominał o istnieniu w tym czasie monasteru św. Zofii, który spłonął w 1017 roku⁵⁵. Pierwsi mnisi staroruscy prowadzili życie pustelnicze, zasiedlili grotty i pieczary nad brzegiem Dniepru. Dopiero w czasach Jarosława Mądrego powstał monaster, który przez kilka wieków przewodził życiu monastycznemu w całej Rusi. Monastycyzm okresu Rusi Kijowskiej wyrażał się w dwóch zasadniczych formach. Obok monasterów fundowanych przez księcia i możliwych pojawiły się ośrodki zakonne wokół konkretnych przywódców duchowych. Powstanie i rozwój klasztoru pieczerskiego pokazuje ewolucję życia monastycznego – od początkowej formy pustelniczej do zorganizowanej na wzór bizantyjski.

Klasztor Kijowsko-Pieczerski został założony przez mnicha Antoniego w 1051 roku. Założyciel słynnego ośrodka kijowskiego pochodził z Lubecza, grodu położonego nad Dnieprem niedaleko Czernihowa. Antoni śluby zakonne złożył na Świętej Górze Athos. Ihumen klasztoru athoskiego polecił Antoniemu powrót na Ruś z przepowiednią, że „od ciebie, bowiem mnodzy mnisi powstaną”⁵⁶. Antoni osiadł w wykopanej przez siebie pieczarze we wzgórzu w okolicach Kijowa. Przybywający do pieczary Antoniego mnisi, biorąc przykład ze swego mistrza, prowadzili surowe życie ascetyczne. Gdy liczba braci wzrosła do stu, Antoni ustanowił im około 1051 roku ihumena, a sam przeniósł się do nowo wykopanej przez siebie pieczary, skąd sprawował duchowe zwierzchnictwo nad zgromadzeniem⁵⁷.

⁵⁴ A. Mironowicz, *Specyfika życia monastycznego w Europie Wschodniej*, „Przegląd Wschodnioeuropejski”, Nr 1, Olsztyn 2010, s. 225-241.

⁵⁵ Макарий (Булгаков), op. cit., kn. II, c. 101-102.

⁵⁶ Ibidem, s. 146-147.

⁵⁷ *Pateryk...*, s. 15.

Pierwszym ihumenem klasztoru pieczerskiego został mnich Warlaam, który zbudował nad pieczarą niewielką cerkiew pw. Zaśnięcia NMP⁵⁸. Wkrótce na powierzchni ziemi wzniesiono inne budynki, dając początek wielkiemu ośrodkowi zakonnemu. Według Nestora, przejście mnichów do zbudowanego klasztoru miało miejsce w 1062 roku⁵⁹. Nowy rozdział w dziejach klasztoru nastąpił za ihumeństwa Teodozjusza, ucznia Antoniego. Teodozjusz wprowadził do klasztoru pieczerskiego regułę studycką⁶⁰. On też rozpoczął budowę cerkwi Zaśnięcia NMP. Inicjatywę budowy cerkwi Zaśnięcia NMP, podjętą przez Teodozjusza, kontynuował ihumen Stefan. Budowa cerkwi została ukończona 3 lipca 1077 roku. Wokół powstającej świątyni stanęły nowe pomieszczenia klasztorne, do których przeprowadziła się większość mnichów. Cały kompleks zabudowań został otoczony murem. Rozwój klasztoru pieczerskiego odbywał się bez zakłóceń do roku 1096, kiedy monaster został złupiony przez Połowców. Wydarzenie to nie spowodowało jednak większego zagrożenia dla dalszej egzystencji ośrodka pieczerskiego. Za ihumena Teoktysta w 1108 roku została ukończona nowa cerkiew, a liczba braci zakonnych wzrosła do 180⁶¹. Z monasteru pieczerskiego wyszło wiele wybitnych postaci: Izasław, późniejszy biskup rostowski, Stefan, biskup włodzimierski, czy kronikarz Nestor⁶².

Powstanie ośrodka pieczerskiego przyczyniło się do rozwoju życia monastycznego na Rusi Kijowskiej. W samym Kijowie do najazdu mongolskiego (1240 r.) powstało szesnaście monasterów: św. Dymitra Sołuńskiego, założony został ok. 1057 roku przez kniazia Izasława; św. Jerzego (po 1037 r.); św. Ireny (po 1037 r.); św. Mikołaja (lata 1050-1060); św. Myny (ok. 1060 r.); św. Michała Archanioła, ufundowany ok. 1070 roku przez kniazia Wsiewołoda Jarosławowicza; pw. Chrystusa Zbawiciela (ok. 1072 r.); św. Symeona założony został przez kniazia Światosława Jarosławowicza (1073-1076); św. Andrzeja ufundowany przez kniazia Wsiewołoda Jarosławowicza (1086 r.); pw. Złożenia Szat Matki Bożej, założony przez mnicha Stefana (1096 r.); św. Łazarza (ok. 1113 r.); św. Fiodora został założony przez Mściśława Włodzimierskiego (1128 r.) oraz św. Cyryla założony przez kniazia Wsiewołoda (ok. 1146 r.), Zaśnięcia NMP „zarubski” (do 1147 r.), św. Bazylego Wielkiego (do 1231 r.) i Zmartwychwstania Chrystusa (do 1231 r.)⁶³.

Pierwszy klasztor na północnych obszarach ziem ruskich powstał w Nowogrodzie w 1117 roku pw. Narodzenia Matki Boskiej. Do połowy XIII wieku w Nowogrodzie powstało jeszcze ponad szesnaście ośrodków zakonnych: św. Jerzego (1119 r.), św. Pantelejmona (1134

⁵⁸ Макарий (Булгаков), *op. cit.*, кн. II, с. 151, 153-154.

⁵⁹ *Ibidem*, s. 154-155.

⁶⁰ *Ibidem*, s. 157-158.

⁶¹ *Ibidem*, s. 166-168; Por. najnowsze opracowania: A. Mironowicz, *Życie monastyczne w dawnej Rzeczypospolitej*, [w:] *Życie monastyczne w Rzeczypospolitej*, red. A. Mironowicz, U. Pawluczuk, Białystok 2001, s. 27-53; G. Podkalsky, *Chrześcijaństwo i literatura...*, s. 78-86; *Монастыри. Энциклопедический справочник*, Москва 2000, с. 305-312; *Православная Энциклопедия. Русская Православная Церковь*, Москва 2000, с. 161, карта I.

⁶² Макарий (Булгаков), *op. cit.*, кн. II, с. 161.

⁶³ *Ibidem*, s. 170-172, 668-674.

r.), Zmartwychwstania Pańskiego (1136 r.), św. Barbary (1138 r.), Opieki Matki Bożej (1148 r.), Zaśnięcia NMP (1153 r.), Zesłania św. Ducha na Apostołów (ok. 1162 r.), Zwiastowania NMP (1170 r.), św. Jana Chrzciciela (1179 r.), Przemienienia Pańskiego (chutyński) (1192 r.), św. Mikołaja (1197 r.), św. Eufemii (1197 r.), św. Klemensa Aleksandryjskiego (ok. 1196 r.) i św. Pawła, patriarchy carogrodzkiego (1238 r.)⁶⁴. Monastery w Nowogrodzie i jego okolicach posiadały różnych fundatorów. Klasztor Przemienienia Pańskiego koło Nowogrodu, w miejscu zwanym Neredycza, ufundowany został w 1198 roku przez kniazia Jarosława Włodzimierskiego, syna Wsiewołoda Wielkie Gniazdo⁶⁵. Drugim ośrodkiem ufundowanym przez tego kniazia był żeński monaster Narodzenia NMP w Nowogrodzie (1199 r.). Nowogrodzcy biskupi mają natomiast udział w erygowaniu dwóch klasztorów. Arcybiskup Jan założył monaster Zwiastowania NMP (1170 r.), a władcyka Merkury ufundował klasztor św. Mikołaja (1197 r.). Ośrodki zakonne zakładane były przez samych zakonników. W Nowogrodzie monaster Zaśnięcia NMP został założony przez ihumena Arkadiusza w 1153 roku. Początek drugiemu ośrodkowi pw. Przemienienia Pańskiego w pobliżu Nowogrodu dał mnich Warlaam (1192 r.). Liczne ośrodki zakonne były ufundowane przez możnych⁶⁶.

Pierwszym monasterem, który stanął w okolicy Smoleńska był monaster św. św. męczenników Borysa i Gleba (1138 r.)⁶⁷. Założycielem życia monastycznego na Smoleńszczyźnie był mnich Awraam. Jego działalność w końcu XII wieku odegrała podobną rolę, jak św. św. Antoniego i Teodozego w Kijowie. Życie monastyczne na Smoleńszczyźnie koncentrowało się w kilku ośrodkach zakonnych: Zaśnięcia NMP (XII/XIII w.), Podwyższenia Krzyża Pańskiego (XII/XIII w.), Położenia Szat Przenajświętszej Bogurodzicy (pocz. XIII w.)⁶⁸.

Życie monastyczne na obszarze Połocka było związane z postacią św. Eufrozyny Połockiej, córki księcia połockiego Świętopęłka-Jerzego. Księżniczka w wieku dwunastu lat zdecydowała się wstąpić do żeńskiego monasteru swojej ciotki. Następnie, za zgodą biskupa połockiego Eliasza, mniszka w podmiejskim Sielcu założyła żeński monaster pw. Chrystusa Zbawiciela (ok. 1125 r.). Z jej inspiracji powstał również męski monaster Zaśnięcia Matki Bożej (ok. 1125 r.). Na początku XIII wieku w Połocku założony został klasztor św. św. Borysa i Gleba⁶⁹.

Oprócz wymienionych ośrodków klasztornych na ziemiach ruskich do 1240 roku zostały założone inne monasterie. We Włodzimierzu nad Kłazmą znajdowało się siedem klasztorów: Narodzenia NMP – bogolubowski (ok. 1160 r.), Chrystusa Zbawiciela (1164 r.), Wniebowstąpienia Pańskiego (1187 r.), Narodzenia NMP (1190 r.), Zaśnięcia NMP

⁶⁴ Ibidem, s. 173-174, 668-671.

⁶⁵ Ibidem, s. 317-318.

⁶⁶ Ibidem, s. 318-320; A. Mironowicz, *Kościół prawosławny...*, s. 70-73.

⁶⁷ Макарий (Булгаков), *op. cit.*, кн. II, с. 174-175.

⁶⁸ Ibidem, s. 314-315, 668-671.

⁶⁹ Ibidem, s. 316.

(koniec XII w.), św. św. Konstantyna i Heleny (XII/XIII w.) i św. Teodora (XII/XIII w.)⁷⁰. W tym czasie w Pskowie znajdował się klasztor Przemienienia Pańskiego ufundowany w 1156 roku oraz św. Jana Chrzciciela (ok. 1243 r.)⁷¹. W Suzdalu znajdowały się monaster: św. Dymitra (ok. 1096) i Położenia Szat Matki Bożej (1207 r.).

Do połowy XIII wieku znane były monasterium w Perejaślawiu (św. Jana Teologa – ok. 1072 r.), Czernihowie (Zaśnięcia NMP – ok. 1069 r. i św. św. Borysa i Gleba – ok. 1231), Włodzimierzu Wołyńskim (poł. XI w.), Rostowie (Objawienia Pańskiego – koniec XI w. i Apostoła Pawła – ok. 1200 r.), Tmutarakaniu (Zaśnięcia NMP – ok. 1060 r.), Haliczu (św. Jana Teologa – 1189 r.), Turowie (św. św. Borysa i Gleba – poł. XII w.), Jarosławiu (Przemienienia Pańskiego – 1216 r.), Żydyczynie k. Łucka (św. Mikołaja – ok. 1227 r.), Uhrowsku (Proroka Daniela – ok. 1230 r.), w Starej Ładodze (św. Jerzego – pocz. XIII w.). Oprócz wymienionych istniało jeszcze około pięćdziesięciu innych monasterów na całym obszarze ziem ruskich⁷².

Źródło życia monastycznego, klasztor pieczerski, w XII wieku uzyskał godność archimandrii. Tytuł archimandryty przełożonemu klasztoru został nadany przez kniazia Andrzeja Bogolubskiego w 1159 roku⁷³. Szkody, jakie powstały w wyniku zniszczenia miasta przez walki wewnętrzne książąt ruskich, dodatkowo powiększone zniszczeniami zadanymi przez Tatarów, zahamowały dalszy rozwój tego największego ośrodka monastycznego. Wśród ludności monaster pieczerski nadal cieszył się dużym autorytetem, lecz punkt ciężkości życia zakonnego zaczął się przesuwac na Ruś północno-wschodnią. Za centrum życia zakonnego zaczęto uważać monaster Narodzenia Bogurodzicy we Włodzimierzu, którego przełożony w 1320 roku otrzymał godność archimandryty⁷⁴. Dynamiczny rozwój cerkiewnej struktury organizacyjnej w XI i XII wieku został przerwany podbiciem ziem ruskich przez Tatarów w końcu pierwszej połowy XIII stulecia.

*

Chryścianizacja Rusi dokonała się bardzo szybko. Za pośrednictwem Cerkwi prawosławnej kultura bizantyjska w ciągu dwóch stuleci opanowała całą Ruś, podobnie jak poprzednio Bułgarię i Serbię. W ten sposób u schyłku X wieku najbardziej rozległe z krajów ówczesnej Europy państwo słowiańskie, oficjalnie związało się z cywilizacją bizantyjską i całym jej dorobkiem kulturowym. Po chryścianizacji nastąpił dynamiczny rozwój struktury państwowej i cerkiewnej. Związanie się Rusi z chrześcijaństwem zapewniło jej zajęcie należnego miejsca w ówczesnej Europie. W kolejnych wiekach to właśnie Ruś przejęła od Bizancjum rolę obrońcy wschodniej tradycji chrześcijańskiej przed zagrożeniami płynącymi ze strony ludów azjatyckich i tureckich. Chryścianstwo

⁷⁰ A. Mironowicz, *Życie monastyczne w dawnej Rzeczypospolitej...*, s. 27-53; Макарий (Булгаков), *op. cit.*, kn. II, c. 311, 312, 671.

⁷¹ *Ibidem*, s. 320-321.

⁷² *Ibidem*, s. 668-674; A. Mironowicz, *Kościół prawosławny...*, s. 73-74.

⁷³ *Pateryk...*, s. 18.

⁷⁴ *Ibidem*, s. 19.

od momentu swego zakorzenienia się w Europie Wschodniej wnosilo ze sobą głębokie przemiany we wszystkich aspektach życia jej mieszkańców. Narody, słowiańskie i niesłowiańskie, przyjmowały równocześnie ogromne dziedzictwo cywilizacji bizantyjskiej.

Wysoki poziom kultury bizantyjskiej wpłynął na wszechstronny rozwój Słowiańszczyzny, współczesnych Białorusinów, Ukraińców i Rosjan. Rozwój ten w niektórych państwach był hamowany przez najazdy tatarskie i tureckie. Ostatecznie jednak wschodnie chrześcijaństwo, dominujące na znacznych obszarach Europy Wschodniej, stało się depozytariuszem tego wielkiego cywilizacyjnego dziedzictwa. Jego ślady zachowały się nawet w tych krajach, które choć zamieszkałe przez wiernych Kościoła rzymskokatolickiego, miały w swej historii jakąkolwiek styczność z kulturą bizantyjską. Chrystianizacja krajów słowiańskich i stworzenie w nich organizacji kościelnej z liturgią w języku słowiańskim, przyczyniła się do ukształtowania się cywilizacji bizantyjsko-słowiańskiej. W tym kręgu cywilizacyjnym znalazły się ziemie ruskie, podobnie jak: Bułgaria, Serbia i państwa rumuńskie. Państwa te utrzymywały bliskie związki z Bizancjum, których symbolem były słowiańskie klasztory na „Świętej Górze” Athos. Ta swoista symbioza kulturalna chrześcijaństwa bizantyjskiego i miejscowej tradycji ukształtowała specyfikę religijną obszaru Europy Wschodniej.

Wschodnia tradycja chrześcijańska w Europie Wschodniej i Środkowo-Wschodniej zakorzeniła się we wszystkich formach życia ludności. Szczególnie jej oddziaływanie widzimy w rozwoju kultu cudownych ikon i w życiu monastycznym, które z kolei wywierało silny wpływ na religijność wielu narodów. Jeszcze większe znaczenie miała bizantyjska kultura materialna. Inspiracje nią spotykamy w całej Europie Wschodniej. Wtórne oddziaływanie tej kultury nastąpiło po upadku Konstantynopola, kiedy wielu greckich mistrzów sztuki malarskiej udało się na Bałkany i na ziemie ruskie. W Polsce Jagiellońskiej przedstawiciele tej dynastii lubowali się w kulturze bizantyjskiej⁷⁵. Ogromna sfera bizantyjskiej kultury umysłowej, tak niedostępna społeczeństwu zachodniemu, w Europie Wschodniej była przyjmowana w greckiej i cerkiewnosłowiańskiej wersji językowej. Propagatorami kultury bizantyjskiej byli nie tylko Grecy, ale głównie prawosławni Serbowie, Bułgarzy, Białorusini, Ukraińcy, Rumuni i Rosjanie. Państwo tych ostatnich przejęło w końcu XV stulecia rolę opiekunów prawosławnego chrześcijaństwa, a jego władcy uważali się za spadkobierców bizantyjskiej tradycji państwowej i kulturalnej.

Kraje, które ostatecznie znalazły się w kręgu bizantyjsko-słowiańskim, włożyły ogromny intelektualny wysiłek w przyswojenie greckich tekstów liturgicznych na

⁷⁵ A. Różycka-Bryzek, *Sztuka w Polsce piastowskiej a Bizancjum i Ruś*, [w:] *Polska-Ukraina...*, s. 295-306; idem, *Bizantyjsko-ruskie malowidła w Polsce wczesnojagiellońskiej: problem przystosowań na gruncie kultury łacińskiej*, [w:] ibidem, s. 307-326; A. Mironowicz, *Orthodox Culture in the Former Polish-Lithuanian Commonwealth*, [w:] *Młodsza Europa. Od średniowiecza do współczesności. Prace ofiarowane profesor Marii Barbarze Piechowiaik Topolskiej w siedemdziesiąt rocznicę urodzin*, red. J. Jurkiewicz, R. M. Józefiak, W. Strzyżewski, Zielona Góra 2008, s. 219-241; idem, *Literatura bizantyjska w Kościele prawosławnym na terenie Wielkiego Księstwa Litewskiego w XVI wieku*, „Търновска книжовна школа”, Търново и идеята за християнска универсализъм XII-XV век, т. IX, Велико Търново 2011, с. 692-704.

potrzeby własnego Kościoła. Proces ten przyspieszył kształtowanie się elit społecznych i poszerzenie kręgu czytelnictwa. Według obliczeń Andrzeja Poppego tylko na ziemiach ruskich w końcu XII wieku znajdowało się około 7 tysięcy świątyń z 50 tysiącami ksiąg liturgicznych. Z uwagi na fakt ich niszczenia w okresach kataklizmów, liczba skryptoriów musiała być znacznie większa. Można założyć, że podobny poziom oświaty i piśmiennictwa występował na całym obszarze cywilizacji bizantyjsko-słowiańskiej⁷⁶. Dzięki doniosłemu aktowi chrztu Rusi w historii wielu narodów tego obszaru Europy prawosławie stanowiło ich podstawową religię, fundamentalny element ich świadomości, kształtujący rodzimą kulturę i tożsamość.

SUMMARY

Antoni Mironowicz, Białystok

The meaning of the baptism of Rus in the evangelization of the Middle-Eastern Europe

Keywords: Baptism, Rus of Kiev, Orthodox Church

Baptism of Rus in 988 generated the Christianisation of that area by the Eastern Church. It is supposed that the bishopric in Volodimir in Volhynia came into existence at the turn of the 10th century and at the beginning of the next century it started its missionary activity. The incorporation of the Chervinskie castle-towns by Boleslas the Brave in 1018 initiated constant presence of the Orthodox Church within the borders of the State of Poland. In the 11th century the eastern regions of Poland stayed under the jurisdiction of bishops of Volodymir and of Turov-Pinsk. During Poland's disintegration into duchies in the 12th-13th centuries, development of the Orthodox institutions took place. This process was enhanced by the missionary activity of newly-founded bishoprics in: Smolensk (1136), Halich (between 1147 and 1155), Bielgorod (end of 10th cent.), Novgorod (before 1050), Chernihov (end of 10th cent.), Perejaslav (beg. of 11th cent), Polotsk (beg. of 11th cent.), Volodymir (end of 10th cent.), Rostov-Suzdal (after 1073), Turov (1088), Jurievsk-Kaniev (after 1036), Tmutarakan (mid 11th cent). These bishoprics belonged to the Metropolia of Kiev.

⁷⁶ A. Poppe, *The Rise of Christian Russia*, London 1982; J. Kłoczowski, *Młodsza Europa*, Warszawa 1998, s. 419-420.